

פורום המרצות והמרצים למשפטים
מנתדי محاضرات ומحاضري القانون
لمען הדמוקרטיה من أجل الديمقراطية
The Israeli Law Professors' Forum
for Democracy

פורום המרצות והמרצים למשפטים למען הדמוקרטיה

נייר עמדה מס' 11 בנושא הפגיעה בזכויות נשים בעקבות השינויים

המשטריים

הופץ ביום 19.2.2023*

תקציר

פורום המרצות והמרצים למשפטים למען הדמוקרטיה - קבוצה בלתי מאוגדת ובלתי תלויה בגוף פוליטי של מומחים ומומחיות למשפט הישראלי ולמשפט הציבורי בפרט הפועלת בהתנדבות - רואה בדאגה רבה את הכוונה המסתמנת לפעול לביטול עצמאותה של הרשות השופטת, להכפפתה לממשלה ולשיקוליה הפוליטיים מפלגתיים של הרשות המבצעת, לפגיעה במעמד העצמאי של היועצים המשפטיים לממשלה ולמשרדי הממשלה, ולפגיעה בזכויות האדם. בנייר עמדה זה, ועל רקע הכוונה האמורה והשלכותיה, אנו מתייחסות לפגיעה הצפויה בזכויותיהן של נשים כפי שמתבטאת בהרכב הממשלה ובמינוייה, בהסכמים הקואליציוניים, בהצעות חוק שהוגשו על ידי חברי קואליציה, ובפעולות והצהרות הממשלה וחבריה. **מסקנת נייר העמדה היא שמכלול הפעולות, ההתחייבויות ושינויי החקיקה מטעם הממשלה והקואליציה, פוגעים פגיעה אנושה בזכויותיהן של כלל הנשים בישראל ומסיגים את מצב זכויות הנשים בישראל בצורה החמורה ביותר מאז קום המדינה.**

* אנחנו, חברות וחברים בפורום מרצות ומרצים למען הדמוקרטיה, בעלי עמדות אקדמיות שונות לגבי פרטי הרפורמות השונות שהציעה הממשלה ה-37 לשינוי שיטת המשטר בישראל. לפיכך, ניירות העמדה או חומרים מקצועיים אחרים המופקים על ידינו משקפים את העמדה הרווחת בקרב החברים, גם אם אינם על דעת כולם. עם זאת, אנו מאוחדים בדעה כי יש במכלול ההצעות של הממשלה – שעניינן מתקפה חסרת תקדים בחומרתה על עצמאות השפיטה, היעוץ המשפטי, המשטרה, הצבא, והשידור הציבורי – כדי לפגוע באופן חמור בשלטון החוק ובאופייה הדמוקרטי של ישראל. לפיכך, חברנו לפורום זה כדי להעמיד לרשות הציבור את חוות דעתנו המקצועית בשעה הרת גורל זו. רשימת חברות וחברי הפורום מתפרסמת באתר הפורום, שם גם מופיעים כל ניירות העמדה מטעמנו: <https://lawprofssforum.wixsite.com/home>. ליצירת קשר lawprofessorsforum@gmail.com. ליצירת קשר <https://twitter.com/lawprofssforum>.

תוכן עניינים

מבוא.....	2
א. הדרת נשים והפרדה בין המינים.....	2
ב. הרחבת סמכויות בתי-הדין הרבניים.....	6
ג. אלימות נגד נשים, אלימות במשפחה, ושאלת ההצטרפות לאמנת איסטנבול.....	8
ד. הפגיעה בייצוג נשים בכנסת, בממשלה, ובתפקידים בכירים.....	11
ה. הפגיעה בנשים חרדיות.....	15
ו. הפגיעה בנשים ערביות.....	21

מבוא

בהיבטים מסוימים, ובעיקר בנושא המעמד האישי, מדינת ישראל הקריבה כבר מעת הקמתה את זכויותיהן של נשים על מזבח השיקולים הפוליטיים והניסיון לרצות גורמים דתיים. זכויות של נשים נפגעות באופן יומיומי תחת מערכת דינים דתית ששוללת את חריותיהן הבסיסיות בבתי דין שאוסרים על כהונה של נשים, והכל בחסות החוק. לכן, לצד הישגים ניכרים במאבקן של נשים בישראל לשוויון ולחירות לאורך השנים נותרו תמיד איים של אי שוויון קיצוני. כעת, פועלת הקואליציה החדשה להרחיב איים אלה ולתת לתפיסות דתיות פונדמנטליסטיות, ולרבנים הקיצוניים המכתיבים אותן, לשלוט כמעט בכל היבט של זכויות נשים, ובמקביל, מתחייבת שלא לקדם, ואף דוחה במוצהר, מהלכים שנועדו למגר את האלימות הגואה נגד נשים וחוקים שנועדו לקידום זכויותיהן. על רקע זה מתקבלת כמעט באופן טבעי העובדה שכל המהלכים הללו מקודמים תחת קואליציה שבה רוב גברי מוחלט (64 חברי כנסת ומתוכם 9 נשים בלבד) וייצוג אפסי של נשים בתפקידים בכירים בממשלה ובשירות הציבורי. בממשלה החדשה על זרועותיה השונות נשים נעלמו ונאלמו ויש לערער על לגיטימיות הכרעותיה ולו בשל עובדה זו.

א. הדרת נשים והפרדה בין המינים

רקע

תופעת ההפרדה בין גברים לנשים במרחב הציבורי מטעמי דת החלה לקראת סוף המילניום בלחץ מנהיגי הציבור החרדי, תחת הנימוק של הנגשת המרחב הציבורי לאוכלוסייה החרדית. העתירות הראשונות נגד ההפרדה המגדרית שהונהגה בתחבורה הציבורית ובהכשרה מקצועית הוגשו לבג"ץ על ידי שדולת הנשים כבר בשנים 1997. העתירות נמחקו בעצת בית המשפט, שהעדיף שלא להתערב באותה עת, בנימוק שמדובר בעניין חרדי פנימי.¹ מדיניות אי ההתערבות של בג"ץ כמו-גם פעילותן של רשויות המדינה למיסוד ותיקצוב מסגרות נפרדות,

¹ בג"ץ 5079/97 שדולת הנשים בישראל נ' שר התחבורה (לא פורסם).

גרמו לכך שבעשור שלאחר מכן התפשטה הפרת והדרת הנשים במרחב הציבורי כאש בשדה קוצים, כשתוצאותיה מורגשות בחברה הישראלית כולה. בשנת 2010 נתן בג"ץ לראשונה פסק דין עקרוני בנושא הפרדה בין המינים. בפסק דינו קבע בג"ץ כי אסור לכפות הפרדה באוטובוסים. בפסק הדין כתב השופט אליקים רובינשטיין כך: "מפעיל תחבורה ציבורית (כמו כל אדם אחר) אינו רשאי לומר, לבקש או להורות לנשים היכן עליהן לשבת באוטובוס רק משום היותן נשים, או מה עליהן ללבוש, והן רשאיות לישב בכל מקום שתוצינה... כשאני חוזר וקורא את השורות שהודגשו זה עתה אני תמה על עצמי, כיצד בישראל של שנת 2010 היה צורך לכתבן. האם לימי Rosa Parks... חזרנו?"²

דוח של הצוות שמונה על ידי היועץ המשפטי לממשלה לבחינת תופעת הדרת הנשים במרחב הציבורי שהוגש ב 2013 קבע כי: "התופעה שחלק ממופיעיה מכונה לעתים 'הדרת נשים' במרחב הציבורי היא תופעה חמורה המתאפיינת בהפלייתן של נשים באשר הן נשים. הפליה זו יורדת לשורשו של עניין ומערערת את הנחות היסוד עליהן מושתת המשטר הדמוקרטי במדינת ישראל, המכיר בערכו האנושי של האדם באשר הוא אדם."³ הדוח קרא לרשויות הציבוריות הנוגעות בדבר לפעול באופן מהיר, יעיל ונחרץ להפסקתם של ביטויי ההפרדה וההדרה בתחום אחריותן או השפעתן. הדוח אומץ על ידי הממשלה ב 2014 ויישמו הוטל על כלל השרים הרלוונטיים.⁴ עם זאת, הן הדו"ח והן פסיקת בית המשפט לא כיסו את כל התחומים אליהם הגיעה ההפרדה, ובד בבד עם נקיטת ניסיונות לצמצום התופעה בתחומים מסוימים, הלכו תופעות ההפרדה וההדרה והתרחבו, בין השאר בעידוד המדינה, בתחומים אחרים כגון הפרדה באקדמיה, בצבא ובהכשרות מקצועיות. תופעת ההפרדה הפכה לאחד ממוקדי ההתנגשות החריפים בין זכויות נשים לבין כפיית תפיסות דתיות במרחב הציבורי ורק עבודתן הסיזיפית של פמיניסטיות חילוניות, דתיות, וחרדיות כאחד לשים קץ לתופעות לא חוקיות אלה באמצעות פנייה לערכאות משפטיות ואכיפת זכותן המשפטית של נשים לשוויון בלמה את התפשטות ההפרדה.

בשנת 2020 פסק בג"ץ כי על רשויות מקומיות בישובים עם רוב דתי חלה חובה לפתוח את בריכות הרחצה בשטחן גם לשעות שחיה מעורבת ולא רק בהפרדה, וכי הפרדה היא חריג לכלל של אספקת שירותים בלי הבדל מין.⁵ בשנת 2021 פסק בג"ץ בעניין חוקתיות ההפרדה בין המינים בתוכניות אקדמיות לחרדים. בג"ץ מצא (ברוב של 3 שופטים נגד 2) שההפרדה בלימודים אקדמיים פוגעת בשוויון של הסטודנטיות ובכבוד האדם שלהן. עם זאת, נקבע כי בתנאים מסוימים פגיעה זו יכולה לעמוד בתנאי פסקת ההגבלה שבחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו ולכן התיר בג"ץ את המשך פעילות המסלולים, תוך שהוא מעיר הערות נוקבות על הצביון הלא מידתי והלא חיוני של ההפרדה בחלק מהתוכניות הללו, ומורה לצמצם את הפגיעה הן בסטודנטיות והן במרצות, ששוויון ההזדמנויות התעסוקתי שלהן נפגע כיוון שהן אינן מורשות ללמד בכיתות הגברים.⁶

² בג"ץ 746/07 רגן נ' שר התחבורה (2011), פסקה י"ט לפסק דינו של השופט רובינשטיין

³ דוח הצוות המשרדי לבחינת תופעת הדרת הנשים במרחב הציבורי, משרד המשפטים (7 במרץ 2013) פסקה 12

⁴ החלטת ממשלה 1526, 30.3.14.

⁵ בג"ץ 3865/20 שוקרון ואח' נ' המועצה המקומית קריית ארבע ואח' (7.10.20)

⁶ בג"ץ 8010/16 ברזון ואח' נ' מדינת ישראל ואח' (12.7.21)

השינויים הצפויים עקב כינון הקואליציה החדשה

הפרדה והדרה בתעסוקה, באקדמיה ובאירועי תרבות

הציונות הדתית, ש"ס, ויהדות התורה קיבלו בהסכמים הקואליציוניים התחייבויות לכך שהפרדה מגדרית תותר בחוק. תיקוני החוק המתוכננים יבטלו את ההגנות המשפטיות המבטיחות את זכותן של נשים לשוויון ולחירות במרחב הציבורי, ויצמצמו את האוטונומיה שלהן, את החופש שלהן מאפליה ומפגיעה בכבוד האדם בכל תחומי החיים: ברחוב, בתעסוקה, בתחום המסחר והצרכנות, בפעילויות פנאי ועוד. בהסכמים נקבע כי יתוקן חוק איסור הפליה במוצרים, בשירותים ובכניסה למקומות בידור ולמקומות ציבוריים כך ש"שימנע פגיעה בבית עסק פרטי שנמנע מאספקת שירות או מוצר בשל אמונה דתית, ובתנאי שמדובר בשירות או מוצר שאינו ייחודי ושניתן להשיג חלופה דומה בקרבה גיאוגרפית במחיר דומה".⁷

החוק המוצע, שנוסחו כבר הוגש לכנסת, יתיר לבתי עסק לכפות הפרדה בין גברים לנשים ולחייב נשים בלבד צנוע כתנאי להספקת שירות, ואפילו יתיר למנוע מנשים כל כניסה בשעות מסוימות. בנוסף, יאפשר החוק לנותני שירות לסרב לתת שירות לערבים ולחברי הקהילה הלהט"בית. יתרה מזו, מלשון ההסכם ומלשון הצעת החוק עולה שבעל העסק רשאי לסרב למכור מוצר או לתת שירות גם על בסיס ההעדפות של לקוחותיו.⁸ כלומר, ההסדר יאפשר לכל בעל עסק לכפות בעסקו הרחקה והדרה של נשים, הן כלקוחות והן כעובדות, על מנת למשוך לקוחות שאינם מעוניינים לקבל שירות מנשים או בנוכחותן.

כתוצאה מכך צפוי שנראה בקרוב מודעות דרושים לגברים בלבד למשרות בבנקים, בקופות חולים, ובבתי עסק פרטיים, על מנת לתת מענה לזכות החדשה של גברים המעוניינים בכך לקבל שירות מגברים בלבד. מקומות עבודה יסרבו לקבל עובדות ויעדיפו להעסיק עובדים גברים היכולים לתת שירות לגברים ולנשים כאחד, ונשים חילוניות וחרדיות שתבואנה לקבל שירות בבנקים, חברות סלולר או קופות חולים תאלצנה לגשת לכניסה צדדית נפרדת, הרחק מעיני הגברים. תופעות אלה נשמעות דמיוניות, אבל חשוב להבין שהן כבר מתקיימות. כך למשל, כעשר ספריות ציבוריות בירושלים פתוחות רק בשעות נפרדות; בחלק מהמוסדות האקדמיים המקיימים תוכניות לחרדים נשים לא נותנות שירותי מזכירות סטודנטים לגברים החרדים, אלא מחליפים אותן בעובדי מנהלה גברים; מתנדבות מד"א מותקפות פיזית כשהן באות לסייע למי שמינן מפריע להם; נשים לא מופנות באמבולנס אם לבושן "לא צנוע"; בצבא, חיילות מורחקות לחלוטין מחרדים, גם כשמדובר בשירותי פקידות כמו חלוקת ציוד או מכירה בשק"ם; בשנה החולפת קיים מד"א אירוע הוקרה למתנדבים ומתנדבות שומרי מצוות בו נשים נכנסו מהכניסה הצדדית בחניון היכל התרבות, בעוד שגברים נכנסו לאירוע מהכניסה הראשית. לאור שינויי החקיקה הצפויים כבר הודיע מד"א כי קורס הפרמדיקים לשירות לאומי העומד להיפתח ביולי ייערך לראשונה בהפרדה מגדרית לכלל המשתתפים, כולל החילוניים, וזאת לאור בקשתם של מועמדים חרדים ודתיים.⁹

⁷ סעיף 91 להסכם בין סיעת הליכוד לסיעת ש"ס (28/12/22); סעיף 97 להסכם בין סיעת הליכוד לסיעת הציונות הדתית (28/12/22); סעיף 108 להסכם בין סיעת הליכוד לסיעת יהדות התורה (28/12/22).

⁸ הצעת חוק איסור הפליה במוצרים, בשירותים ובכניסה למקומות בידור ולמקומות ציבוריים (תיקון – פגיעה באמונה דתית), התשפ"ג–2022 (פ/222/25, י"ח בכסלו התשפ"ג, 12.12.2022).

⁹ <https://www.ynet.co.il/news/article/rywi009zao>

כמעט מיותר לציין שכפי שקורה כבר היום בשירותים הניתנים בנפרד, איכות השירות והמרחב המוקצים לגברים יעלו משמעותית בטיבם וברמתם על אלה המוקצים לנשים. כך תביא זכותם החדשה של חרדים ודתיים להפרדה מטעמי אמונה דתית לחיסול זכותן של נשים לשוויון במרחב הציבורי ובשוקי התעסוקה והצריכה.

היבט חמור נוסף של ההסכמים הקואליציוניים הוא שהחוק יתוקן כך "שתעוגן האפשרות לקיום אירועי תרבות או לימודים של חרדים ודתיים המעוניינים בכך המיועדים לציבור כאמור או נושאים אופי דתי מובהק, תוך התחשבות באמונותיהם ובצרכיהם הדתיים, לרבות בהפרדה מגדרית. בתנאים אלה הפרדה לא תחשב לאפליה אסורה"¹⁰.

הנוסח המרגיע מבקש ליצור רושם כאילו מדובר באירועים מצומצמים באזורים דתיים וחרדיים. אך למעשה מדובר בהיתר גורף ומפליג לפגוע בנשים דתיות וחילוניות בשלל אירועי תרבות והשכלה. החוק המתוכנן יאפשר להפלות נשים שמשותפות באירועים ובמסגרות כשהן מקבלות פחות מקום ותקציבים. חוק זה צפוי להשפיע על האפשרות של נשים חילוניות להשתתף באירועים ובטקסים ציבוריים וממלכתיים, לא רק בשירה אלא אפילו בעמידה על הבמה ובדיבור (רק השנה נמנע מקצינה להנחות טקס צבאי בכותל).

על פי התכנון, ההפרדה תהפוך חוקית ללא הגבלה גם על לימודים מכל הסוגים. כתוצאה מכך, המסלולים הנפרדים באקדמיה, שהוגבלו עד כה לחרדים בלבד, ייפתחו לדתיים לאומיים ולכל מי שיצהיר כי אינו מעוניין ללמוד עם המין השני מטעמי דת, והלימודים הנפרדים יורחבו גם לתארים שניים ולדוקטורט, וזאת בניגוד לפסיקת בג"ץ בעניין¹¹. הנוסח המוצע יאפשר הפרדה לא רק בכיתות אלא גם ברחבי הקמפוס בו מתקיימים הלימודים, כולל מסדרונות, חצרות וקפיטריות, גם זאת בניגוד לפסיקת בג"ץ. התרחבות ההפרדה תביא לפגיעה נוספת בנשים מרצות, שכבר היום מתקשות להתקבל לעבודה, ולקבל קביעות, במוסדות אקדמיים בהם מתקיימים לימודים בהפרדה, שכן הן אינן מורשות ללמד גברים בעוד שמרצים גברים רשאים ללמד נשים ולכן העסקתם משתלמת יותר למוסד.

ההיתר לקיים לימודים בהפרדה צפוי להתרחב להכשרות מקצועיות בהפרדה, שנבלמו עד כה הודות לעמידת בתי המשפט על הזכות לשוויון בין המינים.

פגיעה בנשים המשרתות בכוחות הביטחון

הממשלה החדשה מתכננת להכפיף את הרב הראשי של צה"ל בעניינים הלכתיים לרבנות הראשית. על פי ההסכמים הקואליציוניים והצעת החוק שכבר הונחה על שולחן הכנסת הרב הראשי ייבחר על ידי ועדה חיצונית לצבא, שבראשה יעמוד נשיא מועצת הרבנות הראשית. הרבצ"ר לא יידרש להיות בעל עבר צבאי, למעט השלמת שירות סדיר בכל תפקיד שהוא, והוא יועלה לדרגת אלוף וייחשב לחלק מהמטה הכללי.¹² יתרה מזו, בעניינים הלכתיים-מקצועיים הרבצ"ר לא יהיה נתון למרות הרמטכ"ל אלא לפסיקותיה של מועצת הרבנות הראשית, וזאת על אף שגוף זה מתנגד לגיוס נשים, ועל אחת כמה וכמה לשילובן השוויוני בצה"ל ובמקצועות לחימה. כך

¹⁰ סעיף 91 להסכם בין סיעת הליכוד לסיעת ש"ס (28/12/22); סעיף 97 להסכם בין סיעת הליכוד לסיעת הציונות הדתית (28/12/22); סעיף 108 להסכם בין סיעת הליכוד לסיעת יהדות התורה (28/12/22).

¹¹ בג"ץ 8010/16 ברזון נ' מדינת ישראל (12.7.21).

¹² הצעת חוק הרב הצבאי הראשי, התשפ"ג–2022 (פ/806, ב' בטבת התשפ"ג, 26.12.2022).

יוכל הרבצ"ר להשתמש בדרגתו וסמכותו החדשה מחד, ובכפיפותו לרבנות הראשית מאידך, על מנת לדרוש את צמצום השתלבותן של נשים במקצועות לחימה, תוך הנחיית חיילים חובשי כיפות לסרב לשרת עימן ובקרבתן.

חירות לבוש ותנועה במרחב הציבורי

הקואליציה מקדמת הצעת חוק להטלת עונשי מאסר של ששה חודשים על נשים שתגענה לכותל בלבוש לא צנוע או שתתפללנה שלא לפי מנהג המקום, כהגדרתו על ידי רב הכותל.¹³ הצעה זו תיתן לרב הכותל החרדי שליטה מוחלטת על רחבת הכותל ועל קביעת התנהגותן של נשים המגיעות לביקור או תפילה בכותל, ללא תלות באמונתן הדתית. מטרתה המוצהרת של ההצעה היא מניעת תפילה של נשות הכותל, הכוללת קריאה בתורה והתעטפות בטלית בהתאם למנהגן, ברחבת הכותל. בפועל, הסמכויות המוענקות בהצעת החוק לרב הכותל רחבות בהרבה וכוללות כפיית נהגי צניעות מחמירים ונהגי ביקור ותפילה נוקשים, ובהפרדה, לכל המבקרות והמבקרים בכותל. נוכח הביקורת הציבורית הצהיר ראש הממשלה נתניהו שהחקיקה לא תקודם בשלב זה, אך לא התחייב שלא תקודם כלל.

סיכום

חלק מההסדרים האמורים, כגון היבטים שונים של הדרת נשים מהמרחב הציבורי, נפסלו בעבר על ידי בית המשפט בשל פגיעתם החמורה בזכותן של נשים לכבוד ושוויון, הקבועה בחוק יסוד כבוד האדם וחירותו. לכן, תנאי למימושם של השינויים הוא חקיקת השינויים הרדיקליים הנידונים בכנסת, ובהם פגיעה בעצמאות השופטים על ידי שינוי הליך המינוי והעברת סמכות המינוי לממשלה, צמצום יכולתם של בתי המשפט לבקר את הכנסת והממשלה ונטרול הייעוץ המשפטי לממשלה ולמשרדה. אם השינויים האמורים יעברו, תהיה דרכה של הקואליציה סלולה לחוקק חוקים המפלים נגד נשים ומפריים את זכויותיהן הבסיסיות, מבלי שתוחל על חקיקה זו ביקורת שיפוטית ומבלי שיהיו בלמים אחרים על הממשלה. מתוך ציפייה לכך הוגשו מאז הבחירות הצעות חוק רבות נוספות שבעבר סיכוייהן לעבור ולעמוד על כנן היו קטנים ביותר, כגון הצעת חוק לביצוע הפרדה במקורות מים בשמורות טבע והצעת חוק להוספת חופים מופרדים.¹⁴

ב. הרחבת סמכויות בתי-הדין הרבניים

רקע

כיום, בהתאם לחוק שיפוט בתי-דין רבניים (נישואין וגירושין) משנת 1953, סמכויות בתי-הדין הרבניים מצומצמות לנישואין ולגירושין, ולנושאים שנלווים לגירושין כגון שאלות של משמורת ואחריות הורית או חלוקת רכוש אם התביעות בעניינים אלה צורפו לתביעת הגירושין. בשאלות הנוגעות לילדים ניתן אף לדון בבית-הדין הרבני בהסכמה, אך לא בנושאי חלוקת רכוש. בכל מקרה סמכות בתי-הדין מוגבלת להקשר של נישואין

¹³ הצעת חוק שמירת הקדושה של הכותל המערבי ורחבתו, התשפ"ג–2022 (פ/25/456 כ"ה בכסלו התשפ"ג, 19.12.2022).
¹⁴ הצעת חוק הסדרת מקומות רחצה (תיקון – ייעוד זמנים לרחצה נפרדת באתרי טבע), התשפ"ג–2023 (פ/25/2140 ח' בשבט התשפ"ג, 30.01.2023); הצעת חוק הסדרת מקומות רחצה (תיקון – קביעת מקומות לרחצה נפרדת), התשפ"ג–2023 (פ/25/2175 ט"ו בשבט התשפ"ג, 06.02.2023).

וגירושין בלבד. הצעות להרחבת סמכויותיהם עולות חדשות לבקרים מאז שנת 2006,¹⁵ אז פסק בג"ץ כי סמכות בית-הדין מוגבלת לנושאים הנתונים לו על-פי חוק שיפוט בתי-הדין הרבניים, ולפיכך אינו רשאי לשמש כבורר בסכסוכים אזרחיים.¹⁶ עד כה הצעות אלה לא הגיעו לשלבי חקיקה מתקדמים.

השינויים הצפויים עקב כינון הקואליציה החדשה

בשניים מההסכמים הקואליציוניים של הליכוד, עם הציונות הדתית ועם ש"ס, נכללת התחייבות להרחבת סמכויותיהם של בתי-הדין הרבניים לדון בענייני ממונות ובעניינים אזרחיים אחרים אשר כיום אינם נמצאים בסמכותם. בחלק מההסכמים מדובר בסמכות שיפוט ובחלק מהם בסמכות לשמש כבוררים. ההסכם עם הציונות הדתית קובע כי "הממשלה תפעל להסדרה חקיקתית שתחזיר לבתי הדין הרבניים את הסמכות לדון בענייני ממונות בהסכמת הצדדים, וזאת ללא צורך באישור פסק הדין בבית המשפט המחוזי".¹⁷ בהסכם עם ש"ס נקבע כי "הממשלה תפעל לחקיקה המסמיכה את בתי הדין הרבניים לדון בהסכמת הצדדים בדיני ממונות, וייקבע כי לבתי הדין הרבניים תהיה סמכות שיפוט בעניין אזרחי היכול לשמש נושא להסכם, אם הצדדים הנוגעים בדבר הביעו את הסכמתם בכתב ובמקרה בו אחד מהצדדים הוא בן דתו של בית הדין".¹⁸

כפי שניתן היה לצפות, כבר בישיבת וועדת השרים לענייני חקיקה ב-19.2.23, צפויה לעלות הצעת חוק שיפוט בתי דין דתיים (בוררות) מטעם של חברי-הכנסת גפני, מקלב, אשר ואזולאי.¹⁹ הפעם מובטח להצעה זו, ולדומותיה, רוב קואליציוני. משמעות הדבר היא היווצרותה של מערכת משפט כוללת של דין תורה, במקביל למערכת המשפט האזרחית, כך שבפועל תחת כנפיה של מדינה אחת תהיינה שתי מערכות משפט, המבוססות על גופי דינים שונים, ומושגות על תפיסות צדק שונות: מערכת משפט אחת שאת חוקיה מעצבת כנסת ישראל, ומערכת משפט אחרת, הלכתית, אשר גוף הדינים עליו היא מבוססת כלל איננו כתוב (unwritten law), ושחלק נכבד מהדיינים המכהנים בה אינם מחויבים למערכת המשפט האזרחית - לחוקים אותם מחוקקת הכנסת, או להלכות הנקבעות בערכאות האזרחיות. מערכת המשפט ההלכתית פותחה על-ידי גברים בלבד שפעלו בתוך סדר חברתי פטריארכלי, כך שהיא משקפת ומשמרת את הפטריארכיה, ומעצם טיבה וטבעה נותנת כוח רב יותר לגברים. מעבר לכך, זוהי מערכת משפט המדירה כיום נשים משורותיה בריש גלי (שהרי אין נשים דיינות), וסדרי הדין בה שונים באופן מהותי מסדרי הדין הנוהגים בערכאה האזרחית (לרבות בעניין כשירותן העקרונית של נשים או של לא יהודים לעדות).

התומכים במהלך הרחבת הסמכויות מנופפים בכך שרק בהסכמת הצדדים סכסוך אזרחי ידון בערכאה דתית. אלא שהסכמה מלאה ואמיתית יכולה להתקיים רק בין שני כוחות שקולים ומאוזנים. עולה החשש כי במקרים רבים תיכפה על צדדים חלשים הסכמה להתדיינות, ובפרט על נשים. כך למשל במצבים בהם קיימים יחסי מרות בין הצדדים (עובד ומעביד, למשל) או צדדים שקיים ביניהם פער מיקוח גדול ופער במשאבים העומדים לרשותם,

¹⁵ ראו למשל הצעת חוק שיפוט בתי דין דתיים (בוררות), התשע"ה-2015 (פ/1370/20), כ"א בסיוון התשע"ה – 8.6.15; הצעת חוק שיפוט בתי דין רבניים (סמכות שיפוט בהסכמה), התשפ"א-2021 (פ/1669/24), י"ח בתמוז התשפ"א (28.06.2021).

¹⁶ בג"ץ 8638/03 סימה אמיר נ' בית הדין הרבני הגדול, פ"ד סא(1) 259.

¹⁷ סעיף 110 להסכם בין סיעת הליכוד לסיעת הציונות הדתית (28/12/22).

¹⁸ סעיף 109 להסכם בין סיעת הליכוד לסיעת ש"ס (28/12/22).

¹⁹ הצעת חוק שיפוט בתי דין דתיים (בוררות), התשפ"ג-2023 (פ/1178/25 ט' בטבת התשפ"ג (2.1.2023)).

או מצבים של לחץ קהילתי לעשות שימוש בערכאות דתיות. הראשונות להיפגע בהקשר זה תהיינה הנשים החרדיות, שהציפייה מהן תהיה תמיד לפנות לערכאה הזו. למשל, עובדות ברשת חינוך חרדית, שהן ממילא חלשות יותר – יתקשו להתמקח מול דרישה ליישב סכסוך בבית הדין. ניסיון העבר (לפני שנת 2006) מלמד על כך שבת-הדין הרבניים העדיפו באופן עקבי את האינטרסים הכלכליים של רשתות החינוך החרדיות, על חשבון זכויותיהן של הגננות והמורות. כך למשל נמנעו מלחייב רשת חינוך בהפרשות פנסיה לעובדות.²⁰

הפגיעה הקשה ביותר הרלוונטית לכלל הנשים היהודיות בישראל תהיה בהקשר לסכסוכי גירושין. לפי החוק המוצע ניתן יהיה להתדיין "בהסכמה" גם בנושא חלוקת רכוש בעקבות גירושין, בניגוד למצב הקיים כיום. "ההסכמה" של אשה המצויה בהליכי גירושין או אחריהם, להתדיין בנושא חלוקת הרכוש, היא לעולם "ההסכמה" מאולצת וכפויה עליה, כתנאי למתן הגט על-ידי הבעל או כתנאי להסכמה כלשהי הקשורה בילדים. נוכח המציאות המשפטית שבה מופעל לחץ על נשים להיעתר לתנאים שונים המציבים בפניהן בעלים בתמורה למתן הגט על-ידם, ניתן לומר באופן ודאי כי הרחבת סמכות בתי הדין תוסיף כאן נשק רב עוצמה בידי בעלים, אשר ימצאו עצמם נתמכים בבתי-הדין הרבניים שמצידם יראו את הדרישה להתדיין בפניהם לפי דין תורה כתנאי סביר ואף מתבקש לשם קבלת הגט. זהו פתח לפגיעה חמורה בזכויות נשים מתגרשות, אולי החמורה ביותר שידעה מערכת המשפט בישראל מזה שנים.

יש לזכור כי דין תורה כפי שהוא מיושם כיום בבתי-הדין הרבניים הממלכתיים הוא דין מפלה ובעייתי לנשים ולאחרים. הדין שיחול על התדיינות בבתי הדין כערכאת שיפוט או בוררות הוא דין תורה הנתון כיום לפרשנות שמרנית על פי השקפת עולם של הדיינים המכהנים מכח הממסד. בתי הדין הרבניים עושים כבר היום שימוש שלא כדין בסמכויות השיפוט שניתנו להם, בעניינים הכרוכים לנישואין וגירושין, ופוסקים לפי דין תורה במקומות שהדין מחייבם לשפוט לפי הדין האזרחי כדוגמת ענייני רכוש.²¹

ג. אלימות נגד נשים, אלימות במשפחה, ושאלת ההצטרפות לאמנת איסטנבול

רקע

מציאות החיים מלמדת כי ישראל אינה ערוכה כיום להתמודדות אפקטיבית עם תופעת האלימות נגד נשים והאלימות במשפחה, וזאת במיוחד על רקע העלייה של עשרות עד מאות אחוזים במקרים שהביא עמו משבר הקורונה.²² בכל אחת מן השנים האחרונות נרצחו קרוב לשלושים נשים בידי בני-זוג בהווה או בעבר. דו"ח מבקר

²⁰ ראו רון ש' קליינמן, "הכל כמנהג המדינה? הלכה והשקפה בפסיקות הדיינים בבתי הדין הממלכתיים בישראל בסכסוכי עבודה", מחקרי משפט לב התשע"ט - 2019, 141.

²¹ ראו לדוגמה בבג"ץ 1000/92 בבלי נ' בית הדין הרבני, פ"ד מח (2) 221; דנג"ץ 8537/18 פלוני נ' בית הדין הרבני הגדול בירושלים (פורסם בנבו 24.6.2021).

²² בין שנת 2019 לשנת 2020 חל גידול של כ-265% במספר הכולל של הפניות למוקד 118 על רקע אלימות בין בני זוג; עלייה של 12% במספר הכולל של הפניות למרכזים לטיפול באלימות במשפחה ועלייה של 11% במספר התיקים שנפתחו במשטרה בגין עבירות אלימות גופנית ואיומים בין בני זוג (מרכז המחקר והמידע של הכנסת, ריכוז נתונים על אלימות במשפחה בדגש על אלימות כלפי נשים (21.11.21)).

המדינה בנושא "ההתמודדות עם תופעת האלימות בין בני זוג" אשר פורסם אשתקד, הצביע על שורה של כשלים בטיפול של המדינה בתופעה, לרבות היעדר הגדרה בחוק לתופעת האלימות במשפחה, אי הכשרת עובדים סוציאליים בתחום והיעדר פעילות לאיתור משפחות בסיכון. לצד זאת, התכנית הבין-משרדית למניעת אלימות במשפחה ולטיפול בה עדיין אינה מיושמת או מתקצבת במלואה, על אף שאומצה על ידי הממשלה כבר בשנת 2017.²³

כפי שיפורט להלן, בשנה האחרונה עמדה ישראל על סף הצטרפות ישראל לאמנת איסטנבול ואף היתה לכך תמיכה רחבה בממשלה היוצאת, אולם פיזור הכנסת מנע את ההצטרפות לאמנה.

השינויים הצפויים עקב כינון הקואליציה החדשה

באף אחד מן ההסכמים הקואליציוניים לא מופיע פרק המיוחד למאבק באלימות נגד נשים ואלימות במשפחה. תחת זאת, סעיף 106 להסכם עם הציונות הדתית קובע כי "הממשלה לא תאשר את הצטרפות ישראל לאמנת איסטנבול". אמנת איסטנבול, האמנה של מועצת אירופה למניעה ומאבק באלימות כלפי נשים ואלימות במשפחה, נחשבת כיום לכלי החשוב והיעיל ביותר להתמודדותן של מדינות עם תופעות אלה, ומהווה את הסטנדרט הבינלאומי המקובל בתחום.²⁴ נקודת המוצא של האמנה הינה כי אלימות כלפי נשים היא תולדה של אי שוויון היסטורי, פערי כוחות בין גברים ונשים, שהובילו לשליטה ואפליה של נשים מצד גברים, ולא ניתן להיאבק בה באופן יעיל, ללא טיפול הוליסטי בה שיתייחס גם לשורשיה. תופעת האלימות נגד נשים הינה תופעה רחבה הכוללת אלימות במשפחה, הטרדות מיניות, אונס, נישואין בכפייה, פשעים בשם "כבוד המשפחה" ומילת נשים.

האמנה מחולקת לכמה פרקים סביב עקרונות של מניעה, הגנה, העמדה לדין וקביעת מדיניות כוללת ומתואמת. היא מבוססת על ההנחה שאין סוכנות או מוסד אחד שיכולים להתמודד לבד עם אלימות נגד נשים ואלימות במשפחה. מענה אפקטיבי לאלימות כזו דורש פעולה מתואמת על ידי שחקנים רבים ושונים. האמנה דורשת שהמדינות תיישנה מדיניות כוללת ומתואמת המערבת סוכנויות ממשלתיות, ארגונים לא ממשלתיים, כמו גם פרלמנטים לאומיים, ורשויות. המטרה היא שהמדינות למניעת אלימות נגד נשים ואלימות במשפחה תתבצע בכל רמות הממשל ובכל הגופים והמוסדות הרלוונטיים.

בחודש אפריל 2022 קיבלה ישראל הזמנה רשמית ממועצת אירופה להצטרף לאמנת איסטנבול. זאת, לאחר עבודה יסודית רבת שנים מצד משרד המשפטים בנושא, במטרה להביא לחתימה על האמנה בכפוף להסתייגויות והערות פרשניות שימנעו כל פגיעה בריבונותה של מדינת ישראל. אלא שאז החלו להישמע קולות המבקשים למנוע את הצטרפות מדינת ישראל לאמנה, בטענות מופרכות כאלה ואחרות אשר נועדו להסיט את הדיון מהמטרה העיקרית של הצטרפות לאמנה - מיגור האלימות במשפחה והגנה על הנפגעות והנפגעים ממנה. עיקר הקצף יצא נגד שני סעיפים (מתוך עשרות) באמנה העוסקים בהגירה ובפליטות, בתואנה שיגרמו לפריצת גבולות

²³ מבקר המדינה, סדרת דוחות על הביקורת בשלטון המקומי, התמודדות עם תופעת האלימות בין בני זוג, התשפ"א-2021.
²⁴ Council of Europe, *Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence*, 11 May 2011, available at: <https://www.refworld.org/docid/4ddb74f72.html> [accessed 17 February 2023].

המדינה, שתהיה מחויבת לקלוט מיליוני נשים קורבנות של אלימות במשפחה. מתנגדי האמנה התעלמו מכך שההצטרפות לאמנה אמורה הייתה להיות מלווה במספר הסתייגויות והצהרות פרשניות הנוגעות לעניינים של הגירה ומעמד. נוכח זאת ברור שאין בהצטרפות כדי לשנות מאומה ממדיניות ההגירה והמצב המשפטי הקיים בנושא. התנגדות לאמנה מתוך הנימוק הזה מסיטה את הדיון ומתעלמת מן העיקר שהוא מיגור האלימות המשפחה והגנה על הנפגעות והנפגעים ממנה.

אין ספק כי מה שעמד בבסיס הכשלת ההצטרפות היה התנגדות לכל יזמה אשר יש בה כדי לקדם שוויון מגדרי וחתירה תחת מבנה המשפחה הפטריארכלי, בטיעון הנואל של פגיעה באוטונומיה המשפחתית. אלו הם אותם טיעונים בדיוק אשר הושמעו בכנסת העשרים ושלוש, עת הוכשלה הקריאה הראשונה להעברת התיקון לחוק שנועד לכלול אלימות כלכלית בחוק למניעת אלימות במשפחה. המתנגדים לא היססו מלהצביע בדיוק על אותם סעיפים באמנה הקוראים לחינוך לשוויון מגדרי וקידום זכויות נשים, כסעיפים המסוכנים ביותר ל'ריבונותה של ישראל כמדינה יהודית', תוך מתיחת קו ישר לכאורה בין היהדות לבין אלימות נגד נשים.

הגורמים שפעלו להכשלת מהלך ההצטרפות לאמנת איסטנבול הם הגורמים המזוהים עם האוחזים כעת בשלטון. לא פלא אם כך שבאופן חסר תקדים, ההסכם הקואליציוני בין הליכוד לבין מפלגת הציונות הדתית כולל התחייבות שלא להצטרף לאמנת איסטנבול.

גם התנהלות הממשלה הנוכחית מאז הקמתה מעידה על התנערות מוחלטת מכל מחויבות למאבק באלימות נגד נשים ובאלימות במשפחה. כך לדוגמה, הצעת החוק בדבר פיקוח באמצעות איזוק אלקטרוני של מי שהוצאו נגדם צווי הגנה, שעברה קריאה ראשונה ממש לפני פיזור הכנסת הקודמת ויש לגביה קונצנזוס מלא בקרב כל רשויות הרווחה ואכיפת החוק, איננה מקודמת כלל.²⁵ מהתבטאויות שונות בתקשורת עולה כי גם לגביה תונהג מדיניות ההתנערות מכל מהלכי הממשלה הקודמת. בדומה לכך, אף חבר כנסת מהקואליציה לא הגיע לשיבת הוועדה לקידום שוויון מגדרי בנושא יישום התכנית הלאומית למניעה וטיפול באלימות במשפחה שהתקיימה ב-30 לינואר. ומנגד, על רקע הפיגועים האחרונים, קיבל הקבינט המדיני-ביטחוני החלטה לזרז הליכי קבלת רישיון נשק, מבלי שנשקלו כלל השלכות של מהלך כזה על בטחון של נשים, וזאת על רקע העובדה שבין 2019-2021 בשליש ממקרי רצח נשים בנשק חם היה זה נשק שהוחזק ברישיון.²⁶

יתרה מזו, כבר כיום נמתחת ביקורת משמעותית על המשטרה והפרקליטות בשל סגירת תיקים כנגד חשודים בעבירות אלימות ומין חמורות נגד נשים וילדים ובשל מספרם העצום של הסדרי הטיעון.²⁷ צמצום שיקול הדעת

²⁵ הצעת חוק למניעת אלימות במשפחה (פיקוח טכנולוגי להבטחת קיומו של צו הגנה, והערכת מסוכנות – הוראת שעה), התשפ"ב–2022 (2336/24/פ), 04/07/2022.

²⁶ קואליציית "האקדח על שולחן המטבח" מובילה מהלך לצמצום תפוצת נשק קל והאלימות הנובעת ממנו, לקידום פרקטיקות שיצמצמו את האלימות הקטלנית נגד נשים ובתוך משפחות, ולחיוב תעשיית האבטחה הפרטית בישראל בדין וחשבון ובבקרה ציבורית. בין השאר, פועל הפרויקט לביצוע מיידי של אכיפת החוק המורה על איסוף נשק אבטחה בסוף משמרת העבודה – על מנת להציל חיי נשים וגברים ולמנוע מנשק אבטחה לאיים על אלפי חפים מפשע. הפרויקט הוא תוצר של מחקר שפורסם בשנת 2009 וחשף פנים בלתי-נראות של תעשיית האבטחה והשמירה בישראל – תופעה מובהקת של רצח בנות ובני משפחה בידי מאבטחים. בד בבד עם פרסום המחקר, תוקן בשנת 2008 חוק כלי הירייה תשי"ט-1949 ונוסף לו סעיף 10ג(ב), הקובע שתעודת הרשאה לנשיאת נשק שהוצאה על ידי חברת שמירה לשומר תוגבל לאזור העסקתו אך בשנת 2018 החלה רפורמה שסביבה התאגדו ארגוני הנשים ואף עתרו לבג"ץ בעניין. ²⁷ הדו"ח השנתי של הפרקליטות 2021.

של בית המשפט העליון וביטול עילת הסבירות, הסרת המחסומים מעל חקיקת חוקים המפרים את עקרונות השוויון וכבוד האדם בכללותו ושנמוכו האפשרי של חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו צפויים להותיר את הרשות המבצעת ואת הרשות המחוקקת ללא פיקוח של בתי המשפט, ולהותיר מענים מעטים אף יותר מאשר היום בידיהן של הנפגעות מכך.²⁸

ד. הפגיעה בייצוג נשים בכנסת, בממשלה, ובתפקידים בכירים

רקע

אבן היסוד למעמדן השוויוני של נשים בחברה הישראלית הונחה כבר במגילת העצמאות, שם נקבע כי 'מדינת ישראל תקיים שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה בלי הבדלי דת, גזע ומין'. עקרון זה עוגן בשנת 1949 כאשר הכנסת הראשונה קבעה בווי היסוד לפעולתה כי "יקום שוויון מלא וגמור של האשה - ... בחיי המדינה, החברה והמשק ובכל מערכת החוקים." בשנת 1951 עוגנו עקרונות אלה והובטח כי מדינת ישראל תפעל לשוויון מלא בין איש לאשה. הזכות לייצוג הולם של נשים בשירות המדינה בכלל, בגופים ציבוריים, בצוותי עיצוב מדיניות לאומית ובתפקידים בכירים בפרט עוגנה בהרחבה רבה ומובטחת כזכות מרכזית ומכוננת ב ס' 6ג 1961 לחוק שיווי זכויות האישה, תשי"א-1951²⁹ ובסעיף 15א לחוק שירות המדינה (מינויים), תשי"ט-1959.³⁰ חוקים אלו קובעים את החובה לייצוג הולם של נשים בכלל הדרגות. סעיף 12 לחוק שירות המדינה מחיל אף את סעיפי החוק באופן ישיר לגבי מינוי מנכ"לים למשרדי הממשלה, ו"לרבות מינוי בדרך מכרז, העסקה שלא במכרז ומינוי בפועל".³¹ בית המשפט העליון אף הוא פירש בהרחבה את חובת הייצוג ההולם, והבהיר את חשיבות תחולתה ויישומה ביחס לנשים במוקדי קבלת החלטות ובדרגים בכירים בפרט וכן את החובה לנקוט צעדים פעילים וממשיים ולעשות את המירב על מנת להבטיח ייצוג שוויוני.³²

כמו כן, הממשלה בעשרות מהחלטותיה הדגישה את חשיבות היישום של הדרישה לייצוג הולם במוקדי קבלת החלטות.³³ כך, בשורה של החלטות ובין היתר בהחלטה מס' 548 מיום 28.4.1985, בהחלטת הממשלה מס' 1697 מיום 8.6.2014 לאימוץ דו"ח שטאובר; החלטת הממשלה 2331 (שהתקבלה ביום 14.12.14) אשר קבעה כי הממשלה תגבש תכנית פעולה כוללת לשוויון מגדרי, כולל התייחסות ספציפית לקידום ייצוג מגוון ושוויוני של נשים במוקדי קבלת החלטות; החלטת הממשלה 4631 (שהתקבלה ביום 19.7.14), אשר בה התחייבה הממשלה לפעול למימוש היעדים העולמיים לפיתוח בר קיימא עד לשנת 2030, אשר קובעים, בין היתר, יעד של ייצוג

²⁸ להרחבה ראו את נייר העמדה של פורום המרצות והמרצים למשפטים למען הדמוקרטיה הצפוי להתפרסם בנושא השלכות הרפורמה המשפטית על המשפט הפלילי.

²⁹ סעיף 6ג(א) לחוק שיווי זכויות האישה, התשי"א-1951 (להלן: חוק שיווי זכויות האשה).

³⁰ סעיף 15א לחוק שירות המדינה (מינויים), התשי"ט-1959 (להלן: חוק שירות המדינה (מינויים)).

³¹ שם

³² ראו, בין היתר בבג"צ 94/4541 מילר נ' שר הביטחון, פ"ד מט)94, בג"ץ 5755/08 יעל ארן נ' ממשלת ישראל, בג"ץ 2754/02 שדולת הנשים בישראל נ' ממשלת ישראל ובג"ץ 5660/10 איתן מעכי נ' ראש הממשלה ובעשרות פסקי דין אחרים.

³³ החלטה 2331 של הממשלה ה-33 בנושא "קידום שוויון מגדרי והטמעת חשיבה מגדרית" (14.12.2021). החלטה אומצה על ידי הממשלה כחודשיים לאחר החלטה 2084 של הממשלה ה-33 בנושא "אימוץ המלצות הוועדה לבחינה מגדרית של תקציב המדינה בישראל" (07.10.2014). בהמשך, התקבלה גם החלטה 3664 של הממשלה ה-33 בנושא "קידום שוויון מגדרי והטמעת חשיבה מגדרית בתחומים שונים" (11.03.2018).

שווינוני לנשים במוקדי קבלת החלטות. החלטת ממשלה 454 (שהתקבלה ביום 18.10.20) אשר בה התחייבה הממשלה להמשיך ולחתור להשגתה של החלטת הממשלה מס' 1697 מיום 8.6.14 בנושא קידום ושילוב נשים בשירות המדינה, שעגינה יעד של התקדמות שיטתית לייצוג הולם של נשים בתפקידים בכירים בשיעור של 50% לפחות.

השינויים עקב כינון הקואליציה החדשה

ייצוג הולם

הממשלה הנוכחית מציינת נסיגה היסטורית בייצוג נשים. בקואליציה ישנו רוב גברי מוחלט כאשר מתוך 64 חברי כנסת רק תשע הן נשים (14%). בכנסת כולה שיעור הנשים עומד על 24% בלבד שהן 29 נשים מתוך 120 חברי כנסת.³⁴ עוד טרם הבחירות, חלה ירידה דרמטית בשיעור הייצוג של נשים ברשימותיהן של מפלגות הקואליציה: מפלגת הליכוד, היא מפלגת השלטון, הציבה נשים ספורות ברשימתה ובמקומות אחרונים ולא ריאליים, מטעם המפלגות הדתיות הוצבו 3 נשים בלבד ומטעם המפלגות החרדיות לא הוצבו נשים כלל.³⁵ בנוסף, בהקשר זה ראוי לציין כי בין הנשים המעטות שנכללות ברשימות הללו, מצויות גם פעילות נגד זכויות נשים אשר נבחרו דווקא על רקע פועלן הרב נגד הבטחת זכויות ושוויון לנשים, ובזכות הצלחתן לבלום מהלכי חקיקה שנועדו להגן על נפגעי ונפגעות תקיפה מינית ולתת מענה לאלימות במשפחה.

נוסף לתמונה עגומה זו, מיד עם פרסומן של תוצאות הבחירות, פנו עשרות ארגוני נשים וארגוני זכויות אדם לראש הממשלה הנבחר לפעול באופן מידי וללא דיחוי למינויין של נשים במוקדי קבלת החלטות ולקידום חקיקה שתעגן מנגנון הבטחת ייצוג שוויוני ומאוזן ברשימות לכנסת, כמו גם על מנת להצביע על חשש ממשי לקראת השבעת הממשלה וסבב המינויים הבכירים מפני נסיגה חדה במספר הנשים שימונו לכהן בתפקידים בכירים מטעם מפלגות אלה. למרבה הצער, פנייתן מעולם לא הושבה ותוך שבועות ספורים החשש שהעלו ארגוני החברה האזרחית התאמת. כך, במצב הנוכחי, עשרות מינויים לתפקידים בכירים בממשלה ובעמדות השפעה בשירות הציבורי אוישו על ידי גברים בלבד, ובקרב 33 תפקידי מנכ"לי משרדי הממשלה, מונו אפס נשים.³⁶ כמו כן, לוועדת השרים לענייני ביטחון לאומי (הקבינט המדיני-ביטחוני), הגוף החזק והמשפיע ביותר במדינה על מהלכי חוץ וביטחון לאומי, המורכבת כיום מ-17 שרים וסגני שרים, מונו שתי נשים בלבד ובוועדת השב"כ לא מונתה ולו אשה אחת. במבט על הרכב הממשלה: מתוך שלושים שרים, מונו שש שרות בלבד לממשלה. מלבד מינויה של שרת התחבורה, יתר הנשים מונו לתפקידי שר שלא היו קיימים מעולם ושהומצאו במיוחד עבורן או מונו לתפקידים זוטרים. כאמור, בין מינויים אלו מצויות נשים שהגיעו למעמדן הרם ולעמדות השפעה אלו על

³⁴ ראו גם נשים בכנסת: ריכוז נתונים לאחר הבחירות לכנסת ה-25, מרכז המחקר של הכנסת https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/0cf2203e-a05e-ed11-814f-005056aac6c3/2_0cf2203e-a05e-ed11-814f-005056aac6c3_11_19639.pdf

³⁵ למידע על סיעות הכנסת והרכבן - <https://main.knesset.gov.il/mk/apps/faction/faction-lobby?KnessetID=25&FactionID=1107>. ייצוג נשים בכנסת ה-25, ד"ר חן פרידברג וד"ר אסף שפירא, המכון הישראלי לדמוקרטיה <https://www.idi.org.il/articles/46263>.

³⁶ הערכות שעלו הפרסומים שונים בתקשורת דיווחו על צפי של מינוי שתי נשים לתפקידים מנכ"לות. אף אם זה יקרה יהא שיעורן של נשים בדרגה זו 6% בלבד.

רקע התנגדותן למהלכים לקידום שוויון מגדרי והתנגדותן לפעולות למיגור אלימות במשפחה. בשבועות האחרונים הן הצהירו על המשך פועלן ועל כוונתן לנצל את עמדת ההשפעה שכעת זכו לה לטובת צעדים אלו.

לצד זאת, מספר הנשים שנבחרו לעמוד בראש הוועדות בכנסת הוא ארבע נשים בלבד מתוך 25 ועדות. כמו כן, בין הצעדים הראשונים שמתכננת הממשלה ליישם נמצאת הרפורמה "להבטחת המשילות ויכולת ביצוע מדיניות הממשלה". בלב הרפורמה בולטת הכוונה לבטל את נבחרת הדירקטורים שנועדה לצמצם מינויים פוליטיים בחברות ממשלתיות ואשר במסגרתה ננקטו צעדים לעודד ייצוג הולם של נשים. מציאות קשה זו משמעותה גרסיה עמוקה בהגנה על הזכות הבסיסית של נשים לייצוג בכנסת ישראל ובעמדות קבלת החלטות ומהווה הפרה בוטה של החוק ושל החובה החלה על הממשלה ואשר מעוגנת גם בפסיקה, בהחלטות ממשלה ובהנחיות מנהליות לייצוג נשים. מקום שבו קיימת הוראה ברורה של הכנסת בחקיקה הראשית כמו גם בשורה של החלטות ממשלה, מוטלת חובה על הממשלה ליישמה. כמו כן, כשלונה של הממשלה בייצוג נשים מהווה הפרה של מחויבותיה הבינלאומיות של מדינת ישראל.

בשנת 2023 חיות בישראל מעל ל-4.5 מיליון נשים, המהוות 51% מהאוכלוסייה. היעדר ביטוי לחובת הייצוג השוויוני בממשלה ובכנסת, פוגע פגיעה ממשית במעמדן של נשים בישראל וצפוי להשפיע עמוקות לרעה על מציאות חייהן. לא זו בלבד אלא שלצד הפגיעה החמורה בייצוג נשים, מתחולל הניסיון לעיקור כוחו של בית המשפט באופן שיגביל מאוד את אפשרות הפנייה של ארגוני נשים לבג"צ על מנת להיאבק להבטחת זכויותיהן.

CEDAW והחלטה 1325

בין מחויבותיה הבינלאומיות המשמעותיות ביותר בהקשרים של זכויות נשים מחויבת מדינת ישראל ליישום האמנה הבינלאומית לביעור כל צורות האפליה נגד נשים (CEDAW), להחלטה 1325 ולשורת ההחלטות לשילוב נשים בתהליכי שלום וביטחון של מועצת הביטחון של האו"ם, וכן להחלטות בינלאומיות נוספות אשר דורשות פעולות נמרצות לקידום מעמדן השווה של נשים בחברה, למיגור אפליה, ובכלל זה גם צעדים שיביאו לייצוגן השווה והמאוזן של נשים במוקדי קבלת החלטות. בפרט, האמנה הבינלאומית למיגור אפליה נגד נשים קובעת מפורשות בסעיף 7 את החובה של כל המדינות החתומות להבטיח את ייצוגן של נשים בפרלמנט. על פי לשון הסעיף, מדינות שהן צד באמנה ינקטו בכל האמצעים להבטיח שוויון ולמגר אפליה נגד נשים בחיים המדיניים והציבוריים ובכלל זה זכותן להיבחר, להשתתף בעיצוב מדיניות ממשלתית ובהוצאתה לפועל ולמלא כל תפקיד ציבורי בדרגי הממשל ובכל תפקיד בעל אופי ציבורי.

המלצה כללית 23 של הוועדה הבינלאומית למיגור אפליה נגד נשים מדגישה את החובה המוטלת על מדינות למגר אפליה נקודתית או מתמשכת של נגד נשים בחיים הפוליטיים ולהבטיח כי לנשים להיבחר, להיות מיוצגות באופן שוויוני בכל גוף פוליטי ובכל תפקיד ציבורי, ולקחת חלק בעיצוב מדיניות ממשלתית. הוועדה מדגישה את המציאות שבה במשך אלפי שנים נשים לא הורשו לשאת בתפקידים ציבוריים ואת השלכות של מצב זה על ייצוגן של נשים עד היום. הוועדה גם מדגישה את החסמים הרבים המוטלים על נשים בעיקר על רקע אמונה דתית, הדרתן ממוקדי קבלת החלטות בנושאי שלום וביטחון, ותפיסות מפלות. במדינת ישראל עד היום קיימים תפקידים בכירים הסגורים בפני נשים או כאלה שמעולם לא אוישו על ידי נשים ומציאות המצביעה על בעייה

מערכתית מתמשכת של תת ייצוג באופן המהווה הפרה בוטה של האמנה. בהקשר זה הוועדה מדגישה את החשיבות לא רק בהסרת חסמים אלא גם בקביעת מנגנוני הבטחת ייצוג נוקשים (מכסות ויעדי ייצוג ברורים), הצבת תמריצים, קביעת פרוצדורות, השקעת משאבים ונקיטת צעדים מיוחדים, גם אם באופן זמני, עד שיובטח ייצוגן השווה של נשים.³⁷

כמו כן, החלטה 1325 של מועצת הביטחון של האו"ם אשר אומצה בישראל בהחלטת הממשלה ההיסטורית 2331 משנת 2014, קובעת בין היתר כי על המדינות מוטלת החובה לפעול לייצוג שוויוני של נשים במוקדי קבלת החלטות ובפרט בנושאי שלום וביטחון וכן לפעול להגנה על הנשים מכל סוגי האלימות. החלטה 2331 של הממשלה מתייחסת באופן ספציפי לחשיבות קידום נושא הייצוג המגוון והשוויוני של נשים במוקדי קבלת החלטות ובפרט בתהליכי שלום וביטחון.

יש לציין שלאורך השנים, הוגשו הצעות חוק רבות לקביעת מנגנונים להבטחת ייצוג שוויוני ומאוזן של נשים בכל מפלגה ומפלגה. הצעות אלו נדחו לאור התנגדות עזה של מפלגות חרדיות שחרטו על דגלן את ההתנגדות לזכותן היסודית של נשים להיבחר לתפקידי ציבור ולמעשה מאפשרים את תמונת ההופכי לייצוג כאשר למעשה בשלילת זכותן של נשים להיבחר לרשימותיהם - הם מבטיחים כי כעשרים מושבים בכנסת יאוישו דרך קבע בגברים בלבד.

סוגיית תת הייצוג של נשים במדינת ישראל הינה כשל מערכתי ותוצאה של הזנחה מתמשכת והתנגדות עזה לייצוג של נשים במוקדי קבלת החלטות על רקע מניעים דתיים ועל רקע תפיסות מפלות וסטריאוטיפיות בדבר יכולתן של נשים לשאת בתפקידים משמעותיים ביטחוניים. מאז קום המדינה כיהנו 25 שרות בלבד. עד שנת 2020 מעולם לא כיהנו יותר מארבע שרות בו זמנית, כאשר ברוב השנים כיהנו שרה אחת או אף שרה בכלל.³⁸ הממשלה היוצאת שכיהנה כשנה בלבד הביאה את מספר הנשים בממשלה לשיא - תשע שרות שהיוו כשליש מהממשלה. כמו כן, בקבינט הביטחוני, אחד הגופים החזקים והמשפיעים ביותר, ייצוג הנשים עד שנת 2020 היה בין אפס לשרה אחת.³⁹ לפיכך, בראייה ארוכת טווח ואסטרטגית, רק מהלכי חקיקה שביסודם הסדרה של מכסות ייצוג שוויוני מנדטוריות של נשים בכל מפלגה ומפלגה כנהוג במדינות מערביות נוספות יבטיחו שינוי מהותי בעתיד לבוא. צעד זה יחייב כל מפלגה לפעול לייצוג הולם לנשים ויהווה מנגנון אמיתי ליישום החוק והחלטות הממשלה בדבר ייצוג הולם לנשים.⁴⁰

סיכום

ייצוג מאוזן של נשים במוקדי קבלת החלטות הוא תנאי לגיטימציה של משטר דמוקרטי ליברלי. כמו כן, שוויון מגדרי ככלל הוא אינטרס חברתי ראשון במעלה ותנאי הכרחי לחוסנה הכלכלי והחברתי של מדינת ישראל. ייצוגן המהותי של נשים משפיע באופן ישיר על מדיניות רווחה וקידום סוגיות הקשורות בבריאות, חינוך, צמצום פערי

³⁷ המלצה כללית 23, הוועדה למיגור אפליה נגד נשים. CEDaW, General Recommendation No. 23 on women in political and public life, (1997).

³⁸ לעיון מעמיק בכל הנתונים, ראו את דו"ח המטה לביטחון לאומי על הטמעת חשיבה מגדרית בחרום).

https://www.gov.il/he/departments/news/nsc_news_gender

³⁹ דו"ח המטה לביטחון לאומי על הטמעת חשיבה מגדרית בחרום).

⁴⁰ ראו מכתב ארגוני הנשים לראש הממשלה מיום 17/11/2022

שכר, מיגור אלימות במשפחה ובחברה, סבסוד טיפול בילדים והתמודדות מול אפליה של נשים בהיבטים שונים כלכליים ואחרים.⁴¹ כפי שמראים מחקרים רבים ככל שייצוגן של נשים קטן, כך מדדי הצמיחה של מדינה יורדים. המאפיין המרכזי שעובר כחוט השני בין כל המדינות הנחשלות בעולם הוא מעמדן הנמוך של נשים והעדר הגנה ראוייה על זכויותיהן.⁴²

התהום הפעורה בין שלל החוקים, הפסיקות, החלטות הממשלה ומחויבויותיה הבינלאומיות של מדינת ישראל לבין המציאות הנוכחית, עד כדי אובדן הייצוג כמעט לחלוטין בממשלה ובמוקדי קבלת החלטות, גורמת לעיוות ולאיון מוחלט של החובה החלה על הממשלה להביא לייצוג הולם של נשים, מערערת את חוסנה של מדינת ישראל ומטילה ספק רב בדבר הלגיטימיות של קיומה של ממשלה זו ובדבר סבירותן ותקינותן של החלטותיה, המתקבלות תוך העלמתה והדרתה של מחצית האוכלוסייה.

ה. הפגיעה בזכויות נשים חרדיות

רקע

שינויים טקטוניים בתחומים רבים ומגוונים עוברים על החברה החרדית בשנים האחרונות, הבאים לידי ביטוי בחינוך, בפוליטיקה ואפילו בישראליות.⁴³ התמורות מתרחשות בעיקר בשדות שבהם פועלות נשים חרדיות. נשים חרדיות פעילות בשוק העבודה, ואף מאיישות משרות בכירות. אפשר למצוא נשים חרדיות המכהנות ועובדות במשרות בכירות בשירות המדינה, משמשות כעורכות דין, כלכלניות, פרסומאיות, וכן מנהלות עסקים פרטיים שבעלותן. למרות זאת, מוצבות מעליהן תקרות בטון הנראות בלתי-עבירות. הראשונה היא תקרת בטון המדירה אותן מהאתוס המרכזי המגדיר את החברה החרדית: לימוד התורה, והשנייה תקרת בטון המונעת מהן את היכולת לחדור אל המפלגות החרדיות, הפוליטיקה החרדית, המוסדות המעצבים את פני החברה החרדית, ואל מוקדי קבלת ההחלטות.⁴⁴ בה בעת, ואולי בעקבות, ה"אביב" של הנשים החרדיות, החלו לנשב בחברה החרדית רוחות של מחיקה והזרה, רוחות הגודעות כל בדל של תקווה ויוזמה, תופעות של הקצנה דתית ומשטור

⁴¹ אסף שפירא, עופר קניג, חן פרידברג, רעות איצקוביץ-מלכה "ייצוג נשים בפוליטיקה: ישראל במבט השוואתי", מחקר מדיניות 99, המכון הישראלי לדמוקרטיה, אוגוסט 2013 <https://www.idi.org.il/media/3317/99.pdf> (להלן: שפירא, איצקוביץ-מלכה, ייצוג נשים בפוליטיקה ישראל במבט השוואתי 1989; Saint-Germain);

Celis, Karen. "Substantive representation of women: the representation of women's interests and the impact of descriptive representation in the Belgian parliament (1900–1979)." *Journal of Women, Politics & Policy* 28.2 (2007): 85-114.

Itzkovitch-Malka, Reut, and Chen Friedberg. "Gendering security: The substantive representation of women in the Israeli parliament." *European Journal of Women's Studies* 25.4 (2018): 419-439. For more general discussion see Itzkovitch-Malka, Reut. "Gender in Israel." in *The Oxford Handbook of Israeli Politics and Society* (2020): 211.

⁴² McKinsey Global Institute, How advancing women's equality can add \$12 trillion to global growth September 1, 2015 | Report available here: <https://www.mckinsey.com/featured-insights/employment-and-growth/how-advancing-womens-equality-can-add-12-trillion-to-global-growth>; Gender Equality and Progress in Societies OECD Development Centre, <https://www.oecd.org/dev/development-gender/45076029.pdf>; Elkayam-Levy, *A Path to Transformation: Asking the Woman Question in International Law*, *Michigan Journal of International Law*. 42 *MICH. J. INT'L L.* (2021). Available at: <https://repository.law.umich.edu/mjil/>

⁴³ בראון, ב' מדריך לחברה החרדית: אמונות וזרמים. עם עובד, ספריית אופקים (2017).
⁴⁴ צרפתי א', מנשים שקופות לנשים נוכחות: מאבקן של נשים חרדיות על ייצוגן בכנסת 20. מגדר, כתב עת אקדמי רב תחומי למגדר ופמיניזם, גיליון רביעי (2015)

צניעותן של נשים באופנים שלא נראו כמותן בעבר.⁴⁵ כל אלו ייתרחבו וייתעצמו בעקבות השינויים המשפטיים והמשטריים המתוכננים ונשים חרדיות צפויות להיפגע מכך יותר משום שהן סובלות משוליות כפולה בהיותן נשים ובהיותן חלק מחברה שמכוננת מעמדית פטריארכלית שמלכתחילה עקרונית של שוויון וזכויות נשים זרים לה ואף מנוגדים לתפיסת עולמה.

השינויים עקב כינון הקואליציה החדשה

העדר ייצוג פוליטי

בחברה בה ההחלטות הפוליטיות מתבססות על הכרעת הרוב, נוטים מיעוטים לסבול מתת ייצוג, וקולם עלול שלא להישמע. זכויות ייצוג נועדו למנוע מצב זה, להבטיח את מעמדן של קבוצות המיעוט בתהליכי קבלת החלטות, ולהגן עליהן מפני דורסנותו של הרוב. ההצדקה הרעיונית להבטחת זכות הייצוג מתבססת על ההנחה שרק חברי הקבוצה ייצגו נכונה את האינטרסים של חבריה, והשתתפותם במשחק הדמוקרטי תוביל להשפעה שלהם על התהליך. ייצוג הולם יבטיח לא רק את מעמדם של המיעוטים בחברה אלא יתרום לדמוקרטיה בכלל. לנשים חרדיות בישראל אין ייצוג פוליטי לא ברמה המדינתית בכנסת ישראל ולא ברמה המוניציפלית. זוהי אינה לקות המתקיימת בתוככי המגזר החרדי בלבד אלא בעיה חמורה בחברה הישראלית וכתם על הסטטוס הדמוקרטי שלה.

אין ולו אשה אחת סביב שולחן קבלת ההחלטות באף עיר חרדית בישראל ושתי המפלגות החרדיות הנמצאות כיום בכנסת מדירות נשים בגלוי ובמופגן. פסיקת בית המשפט העליון תיקנה רק לכאורה חלק מהעיוות כשסייעה למחיקת הסעיפים המפלים נשים מתקנוני המפלגה, אולם עוד בדיון המכריע הבהיר נציג מפלגת יהדות התורה כי אין בכוונת המפלגה להכניס נשים לשורותיה ולרשימתה.⁴⁶ הכסאות הריקים של חברי הכנסת החרדים בכל הוועדות שעוסקות בצרכיהן המיוחדים של נשים חרדיות מוכיחים כי הן אינן מיוצגות אפילו ברמה הפורמלית ובודאי שאינן זוכות לייצוג ברמה המהותית.

תוצאות הבחירות כבר הסיגו לאחור מאוד את הייצוג של נשים בכלל במסדרונות הכנסת ובמשרדי הממשלה השונים וספק אם הכנסת תפעל להעלאת הייצוג של נשים בכלל ונשים חרדיות בפרט. השינויים המשפטיים והמשטריים הרדיקליים העומדים על הפרק מטילים צל כבד על האופן שבו יוכלו נשים חרדיות להיעזר בבג"ץ ובבתי משפט בכלל כדי לפעול לשינוי מצבן.

הרחבת ההקצנה ותופעות ההפרדה

נכון לשנת 2021, מונה האוכלוסיה החרדית למעלה ממיליון ומאתיים אלף נפש.⁴⁷ מספר הנשים מוערך בחצי – דהיינו, מדובר למעלה משש מאות אלף נשים, נערות וילדות. השתלבותן של נשים חרדיות בשוק העבודה הישראלי, במטרה לקיים את אידיאל "חברת הלומדים" צברה תאוצה, והימצאותן של נשים חרדיות בתחומי

⁴⁵ רידר-אינדורסקי, א'. "ושאינן נראות" – פמיניזם חרדי: המקרה של לא נבחרות לא בוחרות. פרדס (2015).

⁴⁶ בג"ץ תמי בן פורת נגד רשם המפלגות ואגודת ישראל ובג"ץ רות קוליאן ומרכז רקמן נגד ש"ס.

⁴⁷ שנתון החברה החרדית 2021 [37864/idi.org.il/articles](https://www.idi.org.il/articles/37864)

המחשבים, התקשורת וההייטק הפכה לרווחת מאוד.⁴⁸ על פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שיעור התעסוקה בקרב הנשים החרדיות בשנים 2002-2011 עמד על כ-50%, והחל מ-2012 הוא זינק באופן ניכר ועמד על 68% בשנת 2013. שיעור התעסוקה בקרב נשים חרדיות נמוך מזה שבקרב נשים יהודיות לא חרדיות. ב-2014 עמד שיעור הנשים החרדיות העובדות על 71%, לעומת 79.5% בקרב נשים יהודיות לא חרדיות. עם זאת, הפער ביניהן הצטמצם בשנים האחרונות. כך למשל, שיעור התעסוקה של נשים חרדיות ב-2003 עמד על 51%, לעומת 68% בקרב הנשים היהודיות הלא-חרדיות. נוסף על כך, נשים חרדיות, שבעבר עיקר הכשרתן היה להוראה, מכשירות עצמן יותר ויותר בתחומים אקדמיים במגוון מקצועות טיפול, ובהם עבודה סוציאלית, ריפוי בעיסוק, קלינאות תקשורת ופסיכולוגיה, וכמוהם במקצועות אחרים כמו גרפיקה, עיצוב פנים, ראיית חשבון ועריכת דין.⁴⁹

בעולם היהודי היה מקובל במשך דורות הסכם בין אדם בעל יכולת כלכלית לתלמיד חכם עני בו העשיר תומך בתלמיד החכם ומספק לו את צרכיו הגשמיים, ובתמורה נחשב לשותף בתורה שהתלמיד החכם לומד, ושכר המצווה מתחלק ביניהם. הסכם זה מכונה "הסכם יששכר וזבולון" על שם שני בני יעקב.⁵⁰ האידיאולוגיה החרדית עדכנה את ההסכם ומיצבה את הנשים החרדיות בתפקיד "זבולון" המפרנס, ואת הבעלים בתפקיד "יששכר" לומד התורה, והעניקה לגיטימציה ל"יחסי החליפין" הקיימים בעשורים האחרונים בין הגבר לאישה בתחום פרנסת הבית. אלא שיחסי הכוחות חרגו מגבולות "סחר החליפין" המוסכם, והנשים החרדיות צברו כוח לא רק מחוץ לבית אלא גם בתוך הבית פנימה. בספרו "בסוד השיח החרדי" מתאר קימי קפלן כיצד האתגר של נטילת עול הפרנסה יועד מלכתחילה לנשים כדי שבני זוגן יוכלו להתמסר ללימוד התורה, אך המעבר ההדרגתי מתחום ההוראה ומתחומי פרנסה אחרים הנמצאים בתוך הקהילה החרדית, לתחומים אחרים אשר חושפים את הנשים לעולם החילוני, התחיל לערער את הגבולות הבטוחים והמוכרים של הקהילה.⁵¹

יצאתן של הנשים החרדיות לעולם העבודה הייתה מלכתחילה פשרה אידיאולוגית שנגזרה מכורח המציאות, שהרי לפי התפיסה היהודית מקומן הראוי ביותר הוא הבית בבחינת: "כל כבודה בת מלך פנימה".⁵² סביר כי תופעות ההדרה וההקצנה הן ריאקציה לכוח ולעמדות ההשפעה שצברו הנשים 'בדרך'. אידיאל "בית של תורה" נמצא בקריסה עצמית דווקא בשל המימוש הנלהב שלו הלכה למעשה.⁵³ הנשים הן אלו שנתפסו כמניעות תהליכים של "חילון" בחברה החרדית משום שהיצאה אל שוק העבודה הייתה מלווה בהכרח גם בהכנסת

⁴⁸ פרידמן, מ', כל כבודה בת מלך חוצה: האישה החרדית. בתוך ד' אריאל, מ' ליבוביץ וי' מזור (עורכים), ברוך שעשני אישה? (189-205). ידיעות אחרונות, ספרי חמד (1998).

⁴⁹ איבנבוים ר' וכהנר ל', נשים חרדיות במאה ה-21 – משפחה קהילה וחברה. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה (2015). קוליק, ל', תחושת העצמה וחוסן תעסוקתי בקרב נשים חרדיות המצויות בשוק העבודה. הטכניון, מוסד שמואל נאמן (2013).

⁵⁰ ראו למשל בפירוש רש"י לדברים לג, יח המבאר (על פי מדרש רבא צט, ט) מדוע הקדים משה ברכתו של זבולון לברכתו של יששכר הגדול ממנו: "זבולון ויששכר עשו שותפות – זבולון לחוף ימים ישכון ויוצא לפרקמטיה (מסחר, אר"א) בספינות ומשתכר ונותן לתוך פיו של יששכר, והם יושבים ועוסקים בתורה. לפיכך הקדים זבולון ליששכר, שתורתו של יששכר על ידי זבולון הייתה".

⁵¹ קפלן, ק', בסוד השיח החרדי. ירושלים: מכון זלמן שזר לתולדות המדינה. (נספח ביבליוגרפי: חקר החברה החרדית בדור האחרון (חינוך: 308-310) (2007).

⁵² תהילים מה, יד.

⁵³ בית המקיים את אידיאל חברת הלומדים, שבו הבעל יושב ולומד, תורתו אומנותו, והאישה עובדת ומפרנסת, והחיים בו טובים סביב לימוד התורה וסביב דעת תורה.

"העולם" אל ד' האמות החרדי. יש לומר בבירור כי התוצאה היא משטור אגרסיבי ודורסני של נשים והקצנה דתית שמעולם לא נראתה כמותה ועתה צפויה להתרחב.

- כבר כיום קיימים שלטים בשכונות חרדיות האוסרים על נשים לעמוד על מדרכות מסויימות. השלטים הללו קיימים לא רק בשכונות במאה שערים אלא גם בבית שמש ובבני ברק.
- בג"ץ רגן בעניין קווי מהדרין קבע כי אין לכפות על נשים לשבת מאחור באוטובוסים, אך השאיר בידי נשים שחפצות בכך את האפשרות לעלות מאחור. בחודשים האחרונים מתנהל קמפיין רחב להגביר את הבחירה הוולונטרית בנסיעה מאחור. שלטי חוצות, פשקווילים, מודעות על תחנות אוטובוס ומודעות בעיתוני השכונות מפצירים בנשים לתקף את הרב קו רק מהדלת האחורית חלקם משתמשים במונח לנסוע ב"מרכבות השכינה" ולשבת מאחור. מאחר שפסק הדין בבג"צ רגן לא שינה כהוא זה את הקונבנציות החברתיות החלות בחברה החרדית הרי שרבות "בוחרות" לשבת מאחור, בין אם מרצון ובין אם לאו, וקווי מהדרין הפכו לתופעה קיימת דה פקטו שרק צפויה להתרחב לאור שינויי החקיקה הצפויים הנותנים לגיטימציה מוחלטת להדרה והפרדה במרחב הציבורי מטעמי התחשבות באמונה דתית של דורשי ההפרדה.
- הפרדה בהופעות - עוד לפני ההרחבה הצפויה מתוקף ההסכמים הקואליציוניים ההפרדה הקיימת בהופעות בחברה החרדית אינה מקיימת אפילו את הדרישה המינימלית של שוויון בתנאים. נשים חרדיות וילדות חרדיות יושבות מאחור בהופעות נפרדות, ולמרות שהכרטיסים למקומות המוקצים להן נמכרים במחיר זהה לכרטיסים הנמכרים לגברים, הרי שהמקומות המיועדים לנשים הם מרוחקים, עם ראות מוגבלת ובתנאים הנופלים בהרבה מאלה של המקומות המוקצים לגברים.
- בכל מקום בו ניתן היתר להצבת מחיצה במרחב הציבורי היא הופכת לסמן לחרדיות ונוצרת חובה ("בחירה") לנשים להתיישב מאחוריה. כך גם חרדים מודרניים "בוחרים" בלימודים בהפרדה וכך גם מתרחבים הקורסים בהפרדה למי שחפץ להשתלב בשירות הציבורי למשל.
- מתן שירותים בהפרדה, כגון בספריות ציבוריות, פוגע בבני ובנות הציבור החרדי שחפצים לצרוך שירותים אלה כמשפחות, ובמשפחות חד הוריות. אמא לא תוכל ללכת עם בנה לספריה. אחים ואחיות לא יוכלו ללכת יחד.
- הפרדה במעיינות תפגע במשפחות חרדיות שלא תוכלנה לטייל כמשפחות. למעשה, סופו הצפוי של תהליך ההפרדה בטבע הוא שהגברים החרדים והבנים החרדים יטיילו בחיק הטבע ואילו נשים ובנות חרדיות תוגבלנה ליציאות בגבולות ביתן.
- הרחבת ההפרדה בקופות חולים ובסניפי בנק, שבפועל כבר קיימת במקומות מסויימים, מובילה להרחבת ההגבלות על נשים חרדיות ומצרה עוד יותר את צעדיהן במרחב הציבורי.

השתקה של קולות של פמיניסטיות הקוראות לשינוי בתוך החברה החרדית

פעילות של נשים חרדיות אקטיביסטיות מתרחשת במגוון תחומים. למעשה ניתן לומר כי ניצני השינוי בחברה החרדית מקורם בעזרת הנשים. נשים חרדיות הקימו ארגוני סיוע לנשים חרדיות גרושות, ארגונים הפועלים לייצוג פוליטי של נשים חרדיות, ארגון המשלב נשים חרדיות בצה"ל, ארגונים הפועלים לתגבור בתי ספר מסוג

ממ"ח וארגונים למניעת פגיעות מיניות והבאת הפוגעים לדין. כל האקטיביסטים והאקטיביסטיות החרדים נמצאים תחת מכבש לחצים קהילתי, ופעלים תחת איומים נגדן. ונגד בני משפחותיהן. כל אלו צפויים לגבור ולהחריף. יתרה מזו, ככל שכוחה של הקהילה הסמכותנית והפטריארכלית ייגבר וככל שהמדינה תסיר את ידה במכוון מעוד ועוד מרחבים ציבוריים, ותימנע מלאכוף בהם את זכויות הפרט, תגבר ותעמיק ההשתקה והמחיקה של הישגי הארגונים הללו, רובם ככולם.

הקומה הסולרית הכשרה

הקומה הכשרה של הסולרים החרדים נועדה לאפשר שליטה טוטאלית של החברה על הפרט החרדי. כבר כיום קבלה למוסדות הלימוד ולפעמים בתי הכנסת ושאר מוסדות הקהילה מותנים בטלפון כשר ובקו מהדרין. הקומה הכשרה משמשת בעיקר לצורכי זיהוי פנים חרדיים ומסייעת לבצע "צעדת בושה" וירטואלית למי שמחזיק בקו טלפון שאינו כשר. מעבר לכך חברות התקשורת נותנות לוועדת הרבנים לענייני תקשורת הרשאה לממשק מיוחד שבו הוא מוסמך לחסום כל קו טלפון לפי ראות עיניו. כך נחסמת הגישה לקווי סיוע לנשים, קווי סיוע לנשים גרושות, קווי סיוע לנוער במצוקה מעבר לקווים ייעודיים המופעלים על ידי הקהילה.

הכרה במטפלים ובמטפלות ללא תואר

כיום במקצועות הפרא-רפואיים מרפאות בעיסוק, פיזיותרפיסטיות וקלינאיות תקשורת מקבלות רשיון עיסוק ממשרד הבריאות מכוח חוק מקצועות הבריאות שנחקק ב 2008. התנאי לקבלת הרשיון הוא תואר ראשון ושעות התמחות. ההצעה לתיקון החוק שעוגנה בהסכמים הקואליציוניים קובעת שמשרד הבריאות יהיה רשאי לתת רשיון עיסוק גם למטפלות שהוסמכו בסמינרים ללא תואר ראשון. הכרה זו במטפלות ללא תואר תמנע מנשים לקבל תואר ותגביר את תלותן בקהילה מחד, ותחשוף נשים לטיפול שאינו מקצועי מאידך.

הרחבת הסמכויות של בתי הדין הרבניים

בתי הדין הרבניים בהם אין ולו אישה אחת על כס השיפוט פועלים על פי חוקי התורה וההלכה המפלה מקטינה ומדירה נשים. הרחבת סמכויותיהם של בתי הדין עלולה לפגוע בנשים המוחלשות ביותר בחברה נשים גרושות, גנות ברשת הגנים של החינוך העצמאי ושל ש"ס ונשים שיצאו מהקהילה. נשים חרדיות רבות פונות לקווים ייעודיים בארגוני הנשים המציעים סיוע משפטי וייצוג לנשים ללא תשלום. כך למשל רק בשנת 2022 פנו סייעות בחינוך המוכר שאינו רשמי לארגון איתך-מעכי וביקשו סיוע בקבלת תוספת שכר על עבודה בחודשי הקיץ, וסייעות אחרות בחינוך המוכר שאינו רשמי ברשת חרדית גדולה בקשו סיוע כדי להתמודד מול הרעת תנאים שהמעסיקה ניסתה לכפות עליהן. שתי תובענות ייצוגיות הוגשו בידי הסייעות נגד שתי רשתות חינוך גדולות, על מנת להביא את קולן של כלל הסייעות במסגרת ההליכים. ההליכים הללו ואחרים דומים להם, המוגשים מדי שנה, צפויים להיעצר עם הרחבת סמכויותיהם של בתי הדין הרבניים והנשים שתיפגענה הן המוחלשות והעניות ביותר בחברה. במקרים של גירושין כאשר האשה חזרה בשאלה ועזבה את הקהילה רק בבית משפט למשפחה היא תוכל לקבל משמורת על ילדיה. בתי הדין הרבניים מונעים קשר כמעט לחלוטין בין אמהות שעזבו את הקהילה לילדיהן.

אקדחים על שולחן המטבח

השאיפה של השר לביטחון לאומי איתמר בן גביר היא להקל במתן רשיונות נשק במיוחד לציבור החרדי, שם על פי הסברה הפיגועים קשים יותר כיוון שאין כלי נשק לעצור אותם. עד כה מאחר שרבים מבני הציבור החרדי אינם משרתים בצבא ואינם גרים בשטחים הם התקשו להשיג רשיונות נשק. השר החדש הבטיח להקל על האפשרות להשיג נשק ובכך להביא גם נשים חרדיות הנמצאות במעגל האלימות לפחד מאקדח על שולחן המטבח ולהסיג לאחור את הפעילות של ארגוני הנשים נגד רפורמת הנשק.

החינוך הממלכתי החרדי

למעשה המפלגות החרדיות והגברים השולטים בהן כיום לא רק שלא מייצגים נשים - 50 אחוז מאוכלוסיית החברה החרדית - הם גם לא מייצגים את האוכלוסייה המכונה "חרדים חדשים" או "חרדים ישראלים". אחד המאבקים הקשים המתרחשים כיום הוא בתחום הרחבת מערכת החינוך הממלכתית חרדית שנועדה לאפשר לימודי ליבה ליותר משפחות חרדיות.

לחינוך החרדי השפעה דרמטית על כלכלת ישראל ועל חוסנה של החברה הישראלית ועתידה. זאת בשל השיעור המשמעותי שבוגריו צפויים להוות מכלל החברה הישראלית, שאמור להגיע עד כשליש בעשורים הקרובים. רמתו הנמוכה של החינוך החרדי, העובדה כי חלק גדול מהבנים אינם לומדים לימודי ליבה, והעדר חיבורו עם שאר החברה הישראלית, הם נושאים מדאיגים ביותר ומהווים איום על שגשוגה של מדינת ישראל ושל אזרחיה בכלל, ועל אלה המשתייכים לחברה החרדית בפרט.

בשנת הלימודים תשע"ד (2013-2014) הוקם זרם החינוך הממלכתי-חרדי (ממ"ח), שמהווה אלטרנטיבה ציבורית איכותית ומוכחת לחינוך החרדי המוכר שאינו רשמי (החינוך העצמאי, רשת בני יוסף, המוכש"רים ומוסדות הפטור). בתי הספר הממ"ח מלמדים את תלמידיהם לימודי ליב"ה מלאים, תוך שמירה על הצביון התרבותי וההלכתי החרדי הייחודי, ובכך מעניקים לילדים חרדים את הזכות הבסיסית ביותר בחברה הדמוקרטית: שוויון הזדמנויות ומוביליות חברתית.

על אף שבתי הספר הממ"ח הם בתי ספר רשמיים לכל דבר ועניין, קיומם אינו מעוגן בחקיקה ורק בסוף שנת 2022 התפרסם חוזר מנכ"ל המסדיר את פתיחתם והתנהלותם.⁵⁴ הדבר מקשה על הקמת בתי ספר ממ"ח חדשים, על הרחבת הקיימים, ועל מעבר בתי ספר מהחינוך החרדי המוכש"ר לממ"ח. עקב קשיים אלו, בעשר שנות החינוך הממלכתי חרדי, גדל חלקו במערכת החינוך החרדית (גילאי גן עד כיתה ח') מ-0.4% ל-3.8% בלבד. והגיע ל 14,977 תלמידים בשנת הלימודים הקודמת - תשפ"ב שלמדו ב1977 גנים בתי ספר.

במשרד החינוך ובחברה החרדית ישנו גרעין של אנשים ונשים העובדים ללא לאות על מנת לאפשר את הגדילה העקבית בממ"ח ואת התחזקותו. אולם, כדי שהממ"ח יגיע ל30% ואפילו יותר מהחינוך החרדי, יש צורך בהסדרה חוקית, שינוי תפיסה של ממשלת ישראל, ומעבר לניהול החינוך החרדי בגישה התומכת, מקדמת ומתעדפת את החינוך הממלכתי החרדי. הדברים הללו אינם צפויים לקרות בממשלה החדשה ומצב הממ"ח צפוי

⁵⁴ חוזר מנכ"ל מוסדות חינוך ממלכתי-חרדי, הוראת קבע מס' 0371 - חדש (22/11/22) <https://apps.education.gov.il/mankal/Horaa.aspx?siduri=472>.

אף לסגת לאחור. ההשפעה של עובדה זו על נשים היא מובהקת שכן בהעדר לימודי ליבה לבנים מוסיף רוב העול הכלכלי של אחזקת החברה והמשפחה החרדית ליפול על כתפי הנשים החרדיות

ו. הפגיעה בזכויות נשים ערביות

מבוא

הממשלה הנוכחית חרטה על דגלה באמצעות ההסכמים הקואליציוניים לחזק את העליונות האתנו-לאומית היהודית וההפרדה הגזעית ולקדם חקיקה מפלה לשם כך.⁵⁵ כל אלו ישפיעו לרעה על המיעוט הערבי הפלסטיני ועל נשים ערביות בפרט.⁵⁶ הנשים הערביות בישראל סובלות מדיכוי משולש בהיותן נשים, חלק ממיעוט לאומי מופלה וחלק מחברה פטריארכלית.⁵⁷ מצב עניינים זה משליך על האופן שבו זכויותיהן יפגעו כתוצאה מההפיכה המשטרית, ומהיכולת שלהן להתגונן ולהיאבק כנגד פגיעות אלה. הדבר מקבל משנה תוקף לאור כוונת הממשלה להגביל את פעילותם של ארגוני זכויות האדם, דבר שיביא לפגיעה בפעילות ארגוני החברה האזרחית בחברה הערבית, ובפרט בפעילותם של ארגוני הנשים הערביות.⁵⁸ הפגיעה בכוחו של בית המשפט העליון לבלום חקיקה מפלה ולתת סעד לקבוצות המיעוט[5] תפגע באופן מיוחד בזכויותיהן של נשים ערביות כמיעוט בתוך המיעוט וביכולתן להתגונן מחקיקה מפלה וגזענית.⁵⁹

השפעת הסגרגציה האתנו-לאומית על ההדרה המגדרית בחברה הערבית

סעיפים רבים בהסכמים הקואליציוניים מבקשים לקדם את מדיניות הסגרגציה האתנו-לאומית בין ערבים ויהודים ולהעמיק את ייחוד המרחב, תוך הקמת יישובים חדשים בנגב ובגליל, וקידום חקיקה מפלה שתקבע כי הפרדה איננה מהווה הפליה אסורה.⁶⁰

ההפרדה האתנו-לאומית בין יהודים לערבים לצד ההצעה לתיקון חוק איסור הפליה במוצרים, בשירותים ובכניסה למקומות בידור ולמקומות ציבוריים, תשס"א-2000 המכשירים מבחינה חוקית את ההפרדה המגדרית יש בהם בכדי לתת לגיטימציה לפרקטיקות של הפרדה מגדרית בחברה הערבית, לחזק את הגורמים הפטריארכליים בחברה ובכך להשפיע לרעה על זכויותיהן של נשים ולחזק את המלכוד המצטלב שממנו הן

⁵⁵ "מפת הדרכים להעמקת משטר של עליונות יהודית", עדאלה המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל. [37_govt_position_paper_HEB_100123.pdf \(adalah.org\)](https://www.adalah.org/37_govt_position_paper_HEB_100123.pdf)

⁵⁶ להרחבה בעניין ההשפעה על המיעוט הפלסטיני ראו שם

⁵⁷ ראויה אבורביעה, הפוליגמיה במשפט הישראלי- לקראת גישה היברידית. מעשי משפט, 2020

⁵⁸ סעיף 136 להסכם הקואליציוני עם מפלגת עוצמה יהודית מבקש לפעול לקידומו של חוק המטיל מס על תרומות המועברות לארגונים ישראלים על ידי ממשלות זרות.

⁵⁹ "מפת הדרכים להעמקת משטר של עליונות יהודית", עדאלה המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל. [37_govt_position_paper_HEB_100123.pdf \(adalah.org\)](https://www.adalah.org/37_govt_position_paper_HEB_100123.pdf) עמ' 10.

⁶⁰ סעיף 15 להסכם הקואליציוני עם מפלגת נעם; [CA37-Noam.pdf \(knesset.gov.il\)](https://www.knesset.gov.il/CA37-Noam.pdf) סעיף 89 להסכם הקואליציוני עם מפלגת עוצמה יהודית; <https://main.knesset.gov.il/mk/government/Documents/CA37-Otzma.pdf> סעיף 19 להסכם הקואליציוני עם מפלגת נעם. [CA37-Noam.pdf \(knesset.gov.il\)](https://www.knesset.gov.il/CA37-Noam.pdf) סעיף 97 להסכם הקואליציוני עם מפלגת הציונות הדתית [*CA37-RZ.pdf \(knesset.gov.il\)](https://www.knesset.gov.il/CA37-RZ.pdf)

סובלות. כך למשל פורסם כי בכוונתה של הרשימה הערבית המאוחדת, רע"מ להגיש הצעת חוק ולהצטרף לחקיקה הקובעת הפרדה בין גברים לנשים באתרי טבע.⁶¹

חקיקת חוק יסוד ההגירה וההשפעה על הזכות לחיי משפחה של נשים פלסטיניות משני עברי הקו הירוק
הממשלה הנוכחית מבקשת לקדם את חוק יסוד ההגירה שמטרתו לשמר את הרוב הדמוגרפי היהודי. כבר כיום ישנה פגיעה קשה בזכות לאיחוד המשפחות של פלסטינים אזרחי ישראל עם בני ובנות זוג פלסטינים תושבי הגדה ועזה, בעוד שבני זוג לאזרחים יהודים זוכים להתאזרח. חוק יסוד ההגירה יחסום גם את האפשרות של פלסטינים לפנות לערכאות על מנת שיפקחו על יישום החריגים המעטים המאפשרים בכל זאת מתן מעמד לבני ובנות זוג פלסטינים תושבי הגדה ועזה.⁶² חוק זה יפגע בזכות לנישואין ולחיי משפחה. הזכות לנישואין הוכרה על ידי המשפט הבינלאומי של זכויות האדם כזכות יסוד בסיסית, וכוללת את הזכות להקים משפחה ללא כל הגבלה מטעמי גזע, אזרחות או דת.⁶³ הזכות לחיי משפחה הוכרה כזכות חוקתית בישראל.⁶⁴ הראשונות להיפגע מכך הן הנשים הפלסטיניות משני עברי הקו הירוק אשר זכותן לנישואין ולהקמת חיי המשפחה נפגעת.⁶⁵

אלימות נגד נשים ערביות

אי הצטרפות לאמנת איסטנבול פוגעת בחובת ההגנה של המדינה על נשים ערביות בכל הנוגע למקרי אלימות ורצח. הספרות המחקרית מצביעה על כך שנשים ערביות מופלות ביחס לנשים יהודיות בכל הנוגע למדיניות אכיפת החוק והעדר הגנה ראויה מצד המשטרה במקרים של אלימות ורצח נשים ערביות.⁶⁶ מחקרה של בטשון ואחרות מצביעה על פערים משמעותיים בין שתי הקבוצות הנשים היהודיות לעומת הנשים הערביות ביחס לשיעור הגשת כתבי האישום (94.3% לעומת 56%), ביחס לאחוז ההרשעות (75% לעומת 34%) וכן פערים ניכרים בשיעור העונשים המינימליים המוטלים על נאשמים בעבירות של הריגה ורצח של נשים ערביות לעומת נשים יהודיות שכולן לרעת הנשים הערביות (14-18 שנים לעומת 5.5 שנים).⁶⁷

⁶¹ הצעת חוק הסדרת מקומות רחצה (תיקון – ייעוד זמנים לרחצה נפרדת באתרי טבע), התשפ"ג–2023 (פ/2140/25 ח' בשבט התשפ"ג, 30.01.2023)

⁶² סעיף 93 להסכם הקואליציוני עם מפלגת הציונות הדתית; [*CA37-RZ.pdf \(knesset.gov.il\)](https://www.knesset.gov.il/CA37-RZ.pdf); "מפת הדרכים להעמקת משטר של עליונות יהודית", עדאלה המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל. [37_govt_position_paper_HEB_100123.pdf \(adalah.org\)](https://www.adalah.org/37_govt_position_paper_HEB_100123.pdf) עמ' 7.

⁶³ סעיף 16 להכרזה האוניברסלית בדבר זכויות האדם – 1948
⁶⁴ בג"צ 7052/03 עדאלה- המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי ואח' נגד שר הפנים ואח', פ"ד סא (2) ניתן ביום 14.5.2006.

Rawia Aburabia, *Settler Colonial Regulation of Bigamous Marriage Across the Israeli Palestinian Border*, *Territory, Politics, Government*, 2022

⁶⁶ מנאר חסן, "הפוליטיקה של הכבוד: הפטריארכיה, המדינה ורצח נשים בשם כבוד המשפחה" בתוך: דפנה עזריאלי, אריאלה פרידמן, הנרייט דהאן-כלב, חנה הרצוג, מנאר חסן, חנה נוח וסילביה פוגל-ביז'אווי (עורכות) מין, מגדר, פוליטיקה (תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1999), עמ' 267-305.

⁶⁷ שירין בטשון, טיפול המשטרה במקרי רצח נשים פלסטיניות אזרחיות ישראל, עמותת נשים נגד אלימות, מרכז אלטופולה ושדולת הנשים. 2021 עמ' 81-84

https://www.wavo.org/uploads/releases_pdf/1789721011202112021228492126453004.pdf

הרחבת סמכויות בתי הדין הרבניים עשויה להשליך על סמכויותיהם של בתי הדין השרעיים

המהלך להרחבת סמכות בתי הדין הרבניים עשוי להביא למהלך דומה שבו יורחבו סמכויות בתי הדין השרעיים ולהשליך לרעה על זכויותיהן של נשים ערביות. אחד ההישגים המשמעותיים ביותר של התנועה הפמיניסטית הפלסטינית בישראל ובפרט ועד הפעולה לשוויון בדיני אישות הינו תיקון חוק בית המשפט לענייני משפחה משנת 2001 שאפשר לנשים ערביות מוסלמיות ונוצריות לפנות לבתי המשפט לענייני משפחה בסוגיות של אחזקת ילדים ומזונות. הישג זה הרחיב את אפשרויותיהן של נשים ערביות לקבלת סעדים מבית המשפט לענייני משפחה בעניינים אלה. המהלך להרחבת סמכויותיהם של בתי הדין הרבניים עשוי להביא למהלך דומה בסמכויותיהם של בתי הדין השרעיים ולהסיג לאחור הישגים אלה.

נייר עמדה זה נכתב על ידי :

פרופ' גילה שטופלר, המרכז האקדמי למשפט ולעסקים

ד"ר ראויה אבורביעה, מכללת ספיר

ד"ר כוכב אלקים-לוי, אוניברסיטת רייכמן

פרופ' רות הלפרין קדרי, אוניברסיטת בר אילן

ד"ר אסתי רידר אינדורסקי, אוניברסיטת תל אביב

ד"ר יופי תירוש, אוניברסיטת תל אביב